

Vesna KILIBARDA*

NJEGOŠ I RIM

Apstrakt: U prilogu je riječ o dvije Njegoševe posjete Rimu do kojih je došlo prilikom posljednjeg putovanja Petra II Petrovića Njegoša u Italiju, gdje je u prvoj polovini 1851. godine, tražeći lijeka svojoj bolesti, proveo nekoliko mjeseci u posljednjoj godini svoga kratkog života. Odjaci posjeta *Vječnom gradu* zabilježeni su u jednom Njegoševom pismu, u jednoj pjesmi i u nekoliko zapisa u njegovoj *Bilježnici*, objavljenom nakon više od sto godina od njegove smrti. O tome koliko se crnogorski vladika-pjesnik pokazao kao poznavalac i obožavalac kulturno-istorijskih znamenitosti Rima, pored malobrojnih Njegoševih sastava, neposredno svjedočanstvo ostavio je i srpski pisac Ljubomir Nenadović u svom putopisnom djelu *Pisma iz Italije*, za našu temu značajnom uglavnom po svojoj dokumentarnoj vrijednosti.

Кljučне riječi: Njegoš u Rimu, Njegoš kao putopisac, Njegoš u *Pismima iz Italije* Ljubomira Nenadovića

Na svoje posljednje putovanje u svijet, tražeći lijeka teškoj bolesti, Njegoš je s Cetinja krenuo u poznu jesen 1850. godine.¹ Te iste godine, pet mjeseci ranije, ozbiljno bolestan, crnogorski vladika je već jednom stizao do Italije. Tada je u Trstu Andriji Stojkoviću predao spreman za štampu rukopis svoga djela *Lažni car Šćepan Mali*, a potom, preko Ve-

* Prof. dr Vesna Kilibarda, Filološki fakultet, Nikšić

¹ Hronologija Njegoševih putovanja preuzimana je iz radova više autora (J. Živanović, A. Gavrilović, P. Kolendić, V. Latković, J. Milović). — Up. i preglednu hronologiju Goluba Dobrašinovića sa datumima po starom kalendaru, po kome se u Njegoševo vrijeme računalo (od novog datuma treba oduzeti 12 dana za XIX, a 13 za XX vijek) u izdanjima: Petar Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, Prosveta, Beograd, 1968, str. 149–157; Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Prosveta, Beograd, 1985, str. 235–242.

necije, otputovao u Padovu. Tu se umjesto dva mjeseca, kako je bilo planirano, zbog pogoršanja bolesti do kojega je došlo zbog velike vrućine, zadržao jedva dvadesetak dana.²

Na posljednje putovanje po Italiji, obuzet turobnim mislima i ispraćen kuknjavom rodbine, Njegoš je krenuo s Cetinja sredinom novembra 1850. godine. Stigavši u Trst, prije nego što se zaputio prema jugu Italije, na nagovor svojih prijatelja Julija Radišića i Đorđa Stratimirovića, odlučio je da ode u Beč da se pregleda kod doktora Jozefa Škode, tada poznatog stručnjaka za plućne bolesti, ali i da tamo preda u štampu dvije svoje pjesme, *Kulu Đurišića* i *Čardak Aleksića*. Po povratku iz Beča, u kome se zadržao do sredine decembra, Njegoš je, opet preko Trsta, otputovao za Veneciju, a potom za Napulj, gdje je stigao 5. januara 1851. godine.³ U pratnji svoga zeta, serdara Andrije Perovića, upravitelja dvora Đuka Srdanovića i jednog perjanika, u ovom južnoitalijanskom gradu proveo je preko tri mjeseca. Prve utiske iz Napulja, kao i utiske iz prvog susreta s Rimom, u kome je već sredinom januara 1851. godine proveo šest dana, Njegoš je zabilježio u pismu upućenom svom prijatelju, tršćanskom učitelju Dimitriju Vladislavljeviću.⁴

Ovo pismo pripada manjoj skupini Njegoševih pisama upućenih prijateljima ili poštovaocima u kojima je, za razliku od službenih koja je često samo potpisivao, bio mnogo neposredniji i otvoreniji, govorio o sebi, iznosio svoje utiske i doživljaje sa putovanja, pretresao pitanja ljudske sudbine ili književnoga stvaranja.⁵ U tome i jeste njihov najveći značaj, jer crnogorskom vladici ni položaj ni vaspitanje nijesu dozvoljavali da se pretjerano ispovijeda. Ističući da je upravo o Njegošu ostalo manje anegdota nego o bilo kom drugom vladaru iz kuće Petrovića, Milovan Đilas smatra da je on „bio i morao biti duboko usamljeno biće.”⁶ Kad bi se sudilo po njegovoj prepisci, smatra Ivo Andrić, moglo bi se zaključiti da Njegoš „nije ni imao ličnoga života”, jer se on sâm u svojim pismima,

² Up. Vesna Kilibarda, „Njegoševo posljednje putovanje: kroz Italiju 1850–1851”, *Lingua montenegrina*, god. V/1, 2012, br. 9, str. 151–172.

³ Ovaj datum po novom kalendaru je 17. januar, po kome je 24. april 1851. godine datum Njegoševog odlaska iz Napulja. — Up. fusnotu 1.

⁴ Petar Petrović Njegoš, *Celokupna dela*, knjiga šesta, *Izabrana pisma*, Prosveta, Beograd, 1967, str. 202–206. — Pismo je datirano 31. januara po starom kalendaru.

⁵ N. Banašević, V. Latković, „Beleška”, u: Petar Petrović Njegoš, *Celokupna dela*, knjiga šesta, *Izabrana pisma*, str. 213–215.

⁶ Milovan Đilas, *Njegoš, pjesnik, vladar, vladika*, „Zodne”, Beograd — Ljubljana, 1988, str. 296.

a sačuvano ih je preko hiljadu i sedam stotina, ne vidi, „nego tu i tamo nazire”, s obzirom na to da je svoj život „potpuno poistovetio sa zajednicom u kojoj je rođen i u kojoj je radio i umro.”⁷ Njegoševa pisma, osim što svjedoče o njegovom vremenu, o njegovom liku državnika i pjesnika, kao i o njegovoj privatnoj ličnosti, pa tako o njegovom temperametu, ukusu i znanju, velikim dijelom su, ocijenjeno je, i spisi od književne vrijednosti.⁸ Istaknuto mjesto među njima zauzimaju upravo dva pisma upućena iz Italije, napisana u razmaku od oko mjesec dana — prvo Vuku Karadžiću iz Venecije, a drugo Dimitriju Vladislavljeviću iz Napulja. Oba ova pisma afirmišu Njegoša i kao majstora proznog izraza.⁹

Pismo Vladislavljeviću sastavljeno je iz nekoliko cjelina, a dvije su izrazito putopisnog karaktera, one u kojima je Njegoš zabilježio svoje utiske iz Rima i iz Napulja. Na početku ovoga pisma vladika-pjesnik, koga je, iako bolesnog, po riječima Isidore Sekulić, „proganjao nemir putovanja i saznavanja”,¹⁰ izriče pohvalu putovanju uopšte: „Ja se sit naputovah [...] Ko ne putuje taj ne živi, taj ne znade što je svijet.” A svijet je za Njegoša „knjiga otvorena”, pa je putovanje način da putnik upozna nove zemlje i nove kulture. Tako on sada otkriva Italiju, „zemlju klasičesku”, o kojoj se po povratku u Crnu Goru, prema svjedočenju Vuka Vrčevića, samo u hvalospjevima izražavao: „Kad su ga neki prijatelji pitali kakva je Italija, svakome je kazao da je pravi zemaljski raj”.¹¹

Šest dana je Njegoš ovoga prvoga puta u Rimu boravio ili, kako sam kaže: „Pravije reći, šest danah sam trčao po Rimu”. Obilazio je znamenitosti koje su mu bile dostupne u svako doba dana i pokazivane „s vni-manijem i s dobrom voljom”, zahvaljujući ličnom nalogu rimskoga pape, s kojim se crnogorski vladika nije susreo, navodno zbog nedostatka vremena potrošenog na razgledanje grada. „Ako me pitate što sam vi-

⁷ Ivo Andrić, „Trenuci nad Njegoševom prepiskom”, u: Petar II Petrović Njegoš, *Izabrana pisma*, izbor Branko Banjević, priredio za štampu dr Jevto Milović, Grafički zavod, Titograd, 1967, str. 7–8.

⁸ Radovan Lalić, „O Njegoševoj prozi”, *Šćepan Mali — Proza — Prevodi*, u: *Celokupna dela*, knjiga četvrta, str. 329.

⁹ Miloš Đorđević, „Epistolarna proza Njegoševa”, u: *Dinastija Petrović Njegoš*, tom III, CANU, Naučni skupovi, knj. 60, Podgorica, 2002, str. 124.

¹⁰ Isidora Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1951, str. 337.

¹¹ Vuk Vrčević, „Život Petra II Petrovića Njegoša, vladike crnogorskoga”, u: *Članci i prilozi o srpskoj književnosti prve polovine XIX veka*, Matica srpska, Novi Sad, 1914, str. 197.

dio, molim da me pitate što nijesam vidio”, ispovijeda se Njegoš Vladislavljeviću, ističući kako je „veliki materijal u glavi skupio” i njime „ispunio sve klijeti moždane”. Evo njegovoga opisa koji svjedoči o vladničnom oduševljenju pred spomenicima antičke i hrišćanske civilizacije u Rimu:

„Tu su spomenici stare Azije, Evrope i Afrike svakostruki; tu su veličestvene razvaline banjah, dvorovah i sadovah imperator-skijeh; tu su *fori* rimski; tu su razvaline jazičeskijeh kapištah; tu su kolone, obelisci, fontani s različnijema čudesnijema figura-ma; tu su statue, figure, bogovi, polubogovi, boginje, vile, carevi, upravitelji različiti, filozofi i junaci vještinom ljudskom iz mramora stvoreni; tu su mramorni i granitni veličestveni vazovi iz imper[atorskih] banjah; tu su urne i grobnice Avgustove i Konstantina V[elikoga] od mramora i istočnoga alabastra; tu su trijumfalna vrata, cirki, piramide i neimovjerna vodovodi; tu se vi-se hramovi hristijanstva na kolonama okupljnijema od razure velikoga Rima.”

Gotovo pravdajući se što uopšte opisuje nadaleko poznati *Vječni grad*, Njegoš ipak ističe pravo da „sa svoje točke stvari gleda”, izdvajajući u pismu Vladislavljeviću tri rimske znamenitosti koje su na njega ostavile najsnažniji utisak. Jedna je Koloseum (*Colosseo*), najveći amfiteatar antičkoga Rima, o kome u *Bilježnici* zapisuje:

„Colisée (od Colosseo — kolos). Amfiteatar u Rimu kojega je osnovao Vespasijan oko 40 god[ina] poslije Hrista, a svršio njegov sin Tit. Okružnost je njegova 840 ½ lakatah, a visina 781 ½. Ovde su se bili mačebojci i divlji zvjerovi. U njemu su prazanstva trajala po stotinu danah. U produženju jednoga prazdnika viđalo se de padnu po pet hiljada divlji zvjerovah i veliko čislo mačebojacah. U njemu je moglo stati više od stotine hiljadah dušah i sjedeti, zaklonjeni platnom od sunca i vremena.”¹²

Druga upečatljiva znamenitost u Njegoševom izboru je hram Sv. Petra (*San Pietro*), najveća hrišćanska crkva o kojoj u *Bilježnici* na jednom mjestu daje podatke o njenim dimenzijama i o tome kad je i koliko dugo

¹² *Njegoševa bilježnica*, Istorijski institut, Cetinje, 1956, str. 192.

građena: „Sv[eti] Petar u Rimu počeo je graditi se 1506 god[ine] pod vtorim Julijanom papom; gradio se više od 100 god[ina]. Visok je 487 stopah, dugačak 666, širok 284. Ima 129 oltarah; nad glavnim oltarom će počivaju mošti sv[etoga] apost[ola] Petra, vazda gore 112 kandelah”.¹³ Na drugom mjestu, i dalje opsjenjen brojevima i veličinama, Njegoš u *Bilježnici* upoređuje po visini zvonik ovoga hrama sa zvonnicima katedrale u Strazburu i crkava Sv. Stefana u Beču i Sv. Marka u Veneciji: („Zvonik [...] S[vetoga] Petra je visočiji 11 lakatah (od prvog poslije njega — prim. V. K.) [...] Piramide egipatske najvisočije su poslije sv[etog] Petra u Rimu”).¹⁴

Na prvo mjesto ove svoje liste rimskih znamenitosti Njegoš stavlja Rafaelovu sliku *Preobraženje* (*Trasfigurazione*, 1518–1520), posljednje, nezavršeno djelo velikog renesansnog majstora, koje se nalazi u Vatikanskoj pinakoteci. U pismu Vladislavljeviću o tom svom izboru sâm kaže: „Na vrhu svega rečenoga materijala stoji mi Koloseo i hram svet. Petra, a više svega mi stoji i sjaje kartina Rafaelova *Preobraženije*: kao preslesna Danica veselim licem osvetljava grdne i mračne klisure strašnim gromovima izdrobljene.”

Ovaj Njegošev izbor rimskih znamenitosti potvrdio je i srpski pisac Ljubomir Nenadović, čije nam je putopisno djelo *Pisma iz Italije* otkrilo lik malo poznatog Njegoša, ali i Njegoša obožavaoca Italije.¹⁵ Bez Nenadovićevih *Pisama* koja je autor, na nesreću, dorađivao mnogo kasnije, ostalo bi nam nejasno, primijetio je još Milovan Đilas, ne samo Njegoševo posljednje italijansko putovanje, nego i mnoge intimne strane njegove ličnosti.¹⁶ Govoreći o njihovom zajedničkom boravku u Rimu u aprilu iste godine, Nenadović u *Pismima* bilježi: „Nigda ne možemo proći pored Petrove crkve ili pored Koloseuma, a da se ne zaustavimo i da ih ne gledamo; nigda ne možemo proći pored Vatikana, a da ne svratimo i *Preobraženje*, tu poslednju i najsavršeniju Rafaelovu sliku, ne vidimo”.¹⁷

¹³ *Isto*, str. 191.

¹⁴ *Isto*, str. 193.

¹⁵ Up. Ljiljana Banjanin, „Petar Petrović Njegoš e Ljubomir Nenadović. Un incontro italiano”, in: *L'Est europeo e l'Italia: immagini e rapporti culturali*. Studi in onore di Piero Cazzola raccolti da E. Kanceff e Lj. Banjanin, Slatkine-Gèneve, Paris-Turin, 1995, str. 314–329.

¹⁶ Milovan Đilas, nav. djelo, str. 544–545.

¹⁷ Ljubomir Nenadović, *Pisma iz Italije*, Nova škola, Beograd, 2006, pismo XIII, str. 57. — U osamnaest putničkih pisama Ljubomir Nenadović zabilježio je svoje utiske iz druženja s crnogorskim vladikom u Italiji u razdoblju od marta do maja 1851.

O Njegoševoj fasciniranosti Rafaelovom monumentalnom slikom Nenadović kaže i sljedeće:

„Vladika se najduže zadržavao u galeriji slika, i to gledeći *Preobraženje* (Transfiguraciju), prekrasnu sliku od Rafaela [...] Hristos je celokupan u prirodnoj veličini predstavljen. U njegovom licu, koje je sama dobrota, izražene su sve vrline [...] Vladika je seo na stolicu i trideset minuta gledao neprestano u božanstveno lice Hristovo. U celoj mu Italiji ništa slađe nije bilo gledati od ove slike. 'Zaista', reče pri polasku, 'kad bi ova Hristova slika mogla progovoriti, prve bi joj riječi bile: Ne činite drugima ono što sami sebi ne želite. Vjera bez dobrih djela mrtva je.'"¹⁸

„Veličestveni Rim” pobudio je kod Njegoša protivurječna osjećanja, pa se u pismu Vladislavljeviću preslišava, nemoćan da razluči da li je pred tom „grobnicom veličija svijetskoga” bio više ushićen ili ožalošćen: „Dosta su se kod mene ova dva elementa borila kao zla svekrva sa dobrom snahom kad se za kose uhvate i bore se okolo starješinstva u kući pri kojoj će ostati.” Ipak, „razvaline velikoga Rima”, podsjećanje na neumitni protok vremena i prolaznost svega ljudskog, na njega su u prvom redu ostavile „strašno i žalostno vpečatlenije”, kao što je ranije Venecija, dok je još bio u punoj snazi, kod njega najviše pobuđivala misli o prolaznosti i „ničtožnosti ljudsko”.¹⁹

U drugu posjetu Rimu Njegoš je, na povratku iz Napulja, stigao 24. aprila 1851. godine, zadržavši se ovoga puta u drevnom gradu desetak da-

godine, od Napulja, preko Rima i Livorna, do Pize i Firence, gdje su se rastali. Putopis je objavio sedamnaest godina kasnije, prvo u listu *Srbija*, u nastavcima od decembra 1868. do maja 1869. i pod naslovom „Vladika crnogorski u Italiji”, dok je djelo prvi put štampano u knjizi tek 1881. godine. I pored toga što se za tih sedamnaest godina mnogo šta u pišćevom sjećanju izmijenilo i preoblikovalo, njegovi putopisni zapisi, bez obzira na autorov romantični doživljaj svijeta, ostaju dragocjen i jedinstven izvor podataka o Njegošu i njegovom putovanju kroz Italiju.

¹⁸ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XI, str. 52. — Njegoš je u *Bilježnici* upravo o ovom slikaru upisao pogrešan podatak (npr. kako je „samo 14 godinah živio”). Vjerovatno je u pitanju njegova slučajna greška, jer je godine rođenja i smrti italijanskog slikara na istom mjestu tačno naveo (1483–1520). — Up. *Njegoševa bilježnica*, str. 192.

¹⁹ Up. Vesna Kilibarda, „Njegoš i Venecija”, u: *Venecija i slovenske književnosti*, uredili Dejan Ajdačić i Persida Lazarević di Đakomo, Beograd, SlovoSlavia, 2011, str. 288–302.

na. Nenadović je njihov zajednički boravak opisao u četiri pisma svoga putopisa (XI-XIV). Nije zabilježio gdje je vladika s prатnjom odsjeo, dok Isidora Sekulić pretpostavlja da je to moglo biti u samom centru grada, u blizini Španskoga trga (*Piazza di Spagna*) i *Ulice dei Condotti*, gdje su se nalazila mnoga poslanstva, hoteli i privatne kuće koje su primale strance i gdje je, prema bilješci u listu *Stasera*, Njegoš izjutra viđan kako stoji pred izlogom neke knjižare.²⁰ Nenadović navodi da vladika u Rimu gotovo nikom nije išao u posjete, dok su njega obilazili mnogi znameniti ljudi, naročito Rusi, među kojima je bilo i Njegoševih starih poznanika.²¹ Posjećivali su ga tokom ovog boravka i brojni sveštenici iz Slavonije i Dalmacije, tada na službi u Papskoj državi, koji su, vjerovatno na talasu južnoslovenskog nacionalnog vrenja poslije 1848. godine, željeli da vide jednu od najznamenitijih ličnosti tzv. Južne Slavije.²² Uostalom, Njegoša je, po nalogu papske kancelarije, jer je tadašnji papa Pio IX znao za boravak crnogorskog vladike u Rimu, u obilasku grada pratio jedan franjevac rodом iz Dubrovnika, izvjesni Ćurčić, prema Nenadoviću „učevan i vrlo razborit čovjek” koji je lijepo govorio „naški” i znao Gundulića i druge dubrovačke pjesnike napamet.²³ Njegoš je s Nenadovićem, manje hodajući, a više u kolima, svakoga dana, od jutра do mraka, obilazio Rim i njegovu okolinu. Isidora Sekulić pominje da je u rimskom listu *Nazione* naišla na bilješku da Rim „apsorbuje interes odličnoga gosta: *cammina e fa giriotti* (hoda i obilazi razna mjesta)”.²⁴ Nije se žalio na umor, poslužilo ga je „i dobro vreme i dobro zdravlje”, bilježi Nenadović, „niti je bilo oblačnoga dana, niti se vladici vraćao kašalj”.²⁵ Samo šest mjeseci prije smrti Njegoš je s mladim Nenadovićem u društvu razgledao najčjuvenije antičke i hri-

²⁰ Isidora Sekulić, nav. djelo, str. 348.

²¹ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XII, str. 57.

²² *Isto*.

²³ *Isto*, pismo XI, str. 50–51. — Taj franjevac, Njegošev vodič u Rimu, bio je Dubrovčanin Alojzije-Lujo Ćurčija (1818–1881), koji je desetak godina kasnije postao nadbiskup u Skadru, a potom apostolski vikar u Aleksandriji. U razdoblju od 1845. do 1853. bio je sekretar dubrovačkog biskupa Tome Jederlinića koji ga je često slao u Rim zbog poslova svoje dijaceze, pa se tako i susreo s Njegošem. — Up. Zuvdija Hodžić, „Od Rima do Gusinja: nepoznata priča o znamenitom franjevцу”, *Pobjeda*, Novogodišnji dodatak, 31. decembar 1999. — 1, 2. i 3. januar 2000, str. 45; Vinko P. Malaj, „Djelovanje franjevacа Dubrovačke provincije među albanskim katolicima”, u: *Të Dhana albanologjike*, Folklor, Bibliografі, Histori, 2, „Don Gjon Buzuku”, Ulqin — Tuz, 1999, str. 208.

²⁴ Isidora Sekulić, nav. djelo, str. 335.

²⁵ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XIII, str. 57.

ščanske spomenike, od Rimskog foruma, Hrama Vestalki, Trajanovog i stuba Marka Aurelija, Konstantinove Trijumfalne kapije i Koloseuma, do Kvirinala i čuvenih palata Korsini, Altieri, Farneze, Spada, Doria, Borgeze, sa zbirkama najčuvenijih slika i skulptura.²⁶ „Od svega što je posetio i poznao” — pretpostavka je Isidore Sekulić — „[...] Rim je, u kulturnom smislu, morao značiti najviše”, mnogo više nego Petrograd ili Beč.²⁷ Međutim, iako „žedno” primajući utiske „od množine stvari”, smrtno bolesni Njegoš, tada već veliki i priznati pjesnik, nije više ništa zapisivao, čak nije trpio ni Nenadovićevo zapisivanje, kako je već primijetila Isidora Sekulić.²⁸ Pored dva nadahnutu sastava italijanske inspiracije, pisma Vuku Karadžiću iz Venecije i pisma Dimitriju Vladislavljeviću iz Napulja, otkad je u novembru 1850. godine krenuo iz Crne Gore, dok je u maju 1851. drugi put stigao u austrijsku prijestonicu, Njegoš je napisao vrlo skroman broj pisama — ili ih je tako malo sačuvano — po jedno Garašaninu i Gagiću iz Trsta i Jelačiću iz Beča i dva pisma Gagiću iz Napulja — ali se iz njihovog sadržaja, da nema oznake mjesta u zaglavlju, ne bi moglo naslutiti odakle su poslata jer nema nijednog pomena koji bi upućivao na neki detalj vladčinog boravka u Italiji. Ni u *Bilježnici* nema zapisa neposrednih utisaka i misli vezanih za Njegošev boravak u Rimu i Napulju, samo poneki šturi, očito „knjiški” podatak koji je mogao biti zapisan ili prepisan i nekad ranije.²⁹ Takav slučaj predstavljaju u ovoj sveščici dva Njegoševa kratka zapisa koji se odnose na dva znamenita spomenika rimske antike, Koloseum, o kome je već bilo riječi, i Pompejev teatar, o kome Njegoš bilježi: „Pompejev teatar u Rimu može (mogaše) smjestiti u sebi četrdeset hiljadah dušah”.³⁰ Miron Flašar smatra da se ove zabilješke ne mogu dovoditi u vezu isključivo s vladčinim posljednjim putovanjem po Italiji, već da je veća mogućnost da su, uz još neke druge, nastale kao Njegošev parcijalni prevod iz jednog enciklopedijskog rječnika na francuskom jeziku, čijih je svih dvadeset i pet tomova Njegoš imao u svojoj biblioteci na Cetinju.³¹

²⁶ *Isto*, pismo XII, str. 53–56.

²⁷ Isidora Sekulić, nav. djelo, str. 337.

²⁸ *Isto*, str. 335.

²⁹ Vesna Kilibarda, „Temi italiani nella Bilježnica di Njegoš”, *Italica belgradensia*, Atti del Convegno Internazionale *Oltre i confine: aspetti transregionali e interculturali dell'italiano*, volume II, a cura di Snežana Milinković e Mila Samardžić, Facoltà di Filologia, Belgrado, 2013, str. 30–42.

³⁰ *Njegoševa bilježnica*, str. 192.

³¹ August Wahlen, *Nouveau dictionnaire de la conversation*, Librairie-Historique-Artistique, Bruxelles, 1842–1845. — Prema Flašaru, ostale tri bilješke iz ovog

Nažalost, u pravu je Isidora Sekulić kad kaže da „možemo samo fantazirati o tekstovima, o razgovorima u sebi vladčinim, dok je živeo i mislio u Rimu”.³² Ipak, osim pisma Vladislavljeviću, napisanog poslije prvog boravka u ovom gradu, u samom Rimu Njegoš je ispjevao pjesmu „Radi čovjek sve što radit može” koja je u *Srpskim novinama* (1851, br. 23, str. 90) štampana još za njegova života pod naslovom „Rim 1. jan 1851. Upisato na kupoli sv. Petra”. Smatra se da je ovaj drugi naslov bio samo oznaka mjesta i datuma nastanka pjesme, a da ga je urednik pogrešno uzeo za naslov.³³ Ovu i pjesmu „Polazak Pompeje”, ispjevanu u Napulju, P. A. Lavrov je nazvao „labudovim pjesmama” crnogorskog pjesnika.³⁴

Njegoš je i tokom ove druge posjete ipak ostao vjeran svom prethodnom izboru tri rimske znamenitosti, koje su na njega ostavile najsnažniji utisak i prilikom prvog boravka u Rimu. Tako je Crkvu Sv. Petra posjetio nekoliko puta, razgledajući s pažnjom posebno nadgrobne statue, vajarska djela Kaninija i Berninija, kao i kružni trg sa stubovima ispred ovog zdanja.³⁵ A kad je lično, svojim koracima, premjerio dužinu (184) i širinu (140) ove crkve, onda je jednom prilikom tražio od svojih pratilaca da te dimenzije na nekoj poljani u okolini Rima obilježe, kako bi jasnije sagledao koliko prostora ovaj najveći hrišćanski hram zaista obuhvata.³⁶ U vezi sa posjetom Crkvi Sv. Petra veoma je razgllašena anegdota o Njegoševom odbijanju da cjeliva tzv. *Časne verige*, odnosno lance

izbora su podaci o tri velika predstavnika italijanske renesanse, tj. o Mikelandelu, Ticianu i Rafaelu (*Bilježnica*, str. 191–192). — Miron Flašar, *Njegoš i antika*, CANU, Podgorica, 1997, str. 328.

³² Isto, str. 347.

³³ Up. Radovan Lalić, „O Njegoševim pesmama”, u: *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knjiga prva, *Pesme*, str. 271.

³⁴ Up. Petar Aleksejević Lavrov, *Petar Petrović Njegoš vladika crnogorski i njegova književna djelatnost*, s ruskog prevela Dubravka Đurić, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013, str. 406 (prvo izdanje: Moskva, 1887).

³⁵ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XI, str. 51–52.

³⁶ Isto, pismo XIII, str. 57–58. — Njegoš je u *Bilježnici* na nekoliko mjesta zapisao koliko „nogah”, „podlanih”, „stopah” ili „lakatah” su visoka, dugačka ili široka znamenita kulturno-istorijska zdanja koja je razgledao u raznim gradovima Italije, sâm ih mjereći i premjeravajući ili preuzimajući podatke iz različitih izvora o broju „oltarah”, „kandelah” ili „kolonah”. U ovoj njegovoj sklonosti Olga Stuparević vidi „nešto od romantičarski naivne zanesenosti fizičkim veličinama” („Srpski putopis o Italiji”, u: *Usporedna istraživanja*, 1, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1975, str. 111). Milovan Đilas, međutim, drži da Njegoš „nije [bio] sklon ulaženju u detalje i sitnice” i da ga je privlačilo sve što je na prvi pogled znamenito i izrazito, a naročito „ono što je veliko obimom”. I to ne toliko ili samo kao potvrda dostignuća ljud-

kojima je Sveti Petar bio vezan u tamnici u Jerusalimu, riječima: „Crnogorci ne ljube lance”.³⁷ Upravo ovim njegovim postupkom Đilas u svojoj knjizi dokazuje da je Njegoš „svud, i u Italiji u svakom trenu, ostajao [...] Crnogorcem”, da su tri njegova pratioca u Italiji za njega neprekidno bili „živa [...] i prisutna Crna Gora”, da je ukupno njegovo „gledanje, reagovanje [...] crnogorsko”, i da je, jednostavno, svodeći račune sa sobom i pred sobom, „mjeri[o] svijet Crnom Gorom”.³⁸

U Koloseumu je ovoga puta Njegoš proveo čitavo jedno veče, mada, za razliku od svog saputnika Nenadovića, ne na zabavi unutar antičkog amfiteatra, priređenoj za hotelske goste, uz muziku, svakojaka jela i dobra vina, već je, izdvojivši se iz vesele grupe turista, do duboko u noć sâm i zamišljen sjedio na najvišoj galeriji ove monumentalne građevine, prema pretpostavci putopisca, o ljudskoj prošlosti misleći.³⁹ Uostalom, prema Đilasu, on i nije bio navikao da se predaje zabavama i razonodi.⁴⁰ Rafaelovoj slici *Preobraženje* ne samo da se vraćao kad god bi joj se u blizini našao, već je, prilikom posjete rimskom Panteonu, obišao i slikarev grob.⁴¹ Bilo je, međutim, u Rimu i čuvenih umjetničkih djela ispred kojih Njegoš nije želio duže da se zadrži i koja su ga naprosto uznemiravala, poput antičke mermerne grupe *Laokoona sa sinovima* u smrtnom stisku zmije, jer takve „grozne predstave” vladika nije mogao da gleda, „one ga snevesele”, kaže Nenadović.⁴² A Đilas smatra da je on, kao i njegova zemlja, bio prezasićen grozotama, pa su ga one i kao umjetničko djelo odbijale.⁴³ Takođe, Njegoš nije poželio da se spusti u rimske katacombe, prve hrišćanske grobnice, jer se, piše Nenadović, on „grozi od one podzemne tame”,⁴⁴ i to je možda jedina veća znamenitost rimska koju nije vidio.

Kao i u Napulju, kad bi ih razgledanje po gradu zamorilo, Njegoš i Nenadović izvozili su se kolima u okolinu, obilazeći i tri preostale čuvene papske bazilike koje su se, osim Sv. Petra, tada nalazile izvan užeg centra grada, poput crkava Sv. Pavla (*San Paolo*), Sv. Jovana Lateranskog

skog uma i ruku, nego, mnogo više, kao doživljaj propadanja koje je „utoliko punije ukoliko je nešto sebe više dotjerivalo i utvrđivalo za vječnost”. – Nav. djelo, str. 549.

³⁷ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, isto, str. 58.

³⁸ Milovan Đilas, isto, str. 550–551.

³⁹ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XIV, str. 62.

⁴⁰ Milovan Đilas, nav. djelo, str. 295.

⁴¹ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XI, str. 53.

⁴² *Isto*.

⁴³ Milovan, Đilas, nav. djelo, str. 555.

⁴⁴ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XIV, str. 65–66.

(*San Giovanni in Laterano*) ili Sv. Marije (*Santa Maria Maggiore*), sve do samostana Sv. Onofrija (*Sant'Onofrio*), u kome se nalazi grob Torkvata Tasa. Njegoš, koji je tokom boravka u Napulju posjetio i grob velikog rimskog pjesnika Vergilija, odakle je odlomio i ponio za spomen jednu granu lovora koji je na pjesnikovom grobu rastao⁴⁵, ovdje je s pažnjom razgledao sobu u kojoj je veliki italijanski pjesnik druge polovine XVI vijeka proveo svoje posljednje dane, za uspomenu izvukavši iz njegovog pojasa jedan bijeli končić koji je, ipak, znajući da ga neće sačuvati, odmah poklonio Nenadoviću.⁴⁶

Njegoševe posjete Rimu, ostvarene u posljednjoj godini njegovoga života, nijesu, očito, mogle imati mnogo više odjeka u djelu crnogorskog vladike i pjesnika, čije se zdravstveno stanje pri kraju boravka u Italiji već ubrzano pogoršavalo, mada svjedočanstva, poput Nenadovićevog putopisa, daju osnova za pretpostavku da je Njegošev boravak u *Vječnom gradu* bio obilježen zadovoljstvom, pa i ushićenjem zbog susreta sa znamenitostima ove antičke i hrišćanske prestonice.

LITERATURA

- [1] Andrić, Ivo (1967). Trenuci nad Njegoševom prepiskom. U: Petar II Petrović Njegoš, *Izabrana pisma*, izbor Branko Banjević, priredio za štampu dr Jevto Milović, Titograd: Grafički zavod, 7–12.
- [2] Banašević, N. — Latković, V. (1967). Beleška. U: Petar Petrović Njegoš, *Celokupna dela*, knjiga šesta, *Izabrana pisma*, Beograd: Prosveta, 213–215.
- [3] Banjanin, Ljiljana (1995). Petar Petrović Njegoš e Ljubomir Nenadović. Un incontro italiano. In: *L'Est europeo e l'Italia: immagini e rapporti culturali*. Studi in onore di Piero Cazzola raccolti da E. Kanceff e Lj. Banjanin, Paris — Turin: Slatkine — Genève, 314–329.
- [4] Flašar, Miron (1997). *Njegoš i antika*, Podgorica: CANU.
- [5] Đilas, Milovan (1988). *Njegoš, pjesnik, vladar, vladika*, Ljubljana — Beograd: „Zodne”.
- [6] Đorđević, Miloš (2002). Epistolarna proza Njegoševa. U: *Dinastija Petrović Njegoš*, Naučni skupovi, knj. 60, tom III, Podgorica: CANU, 113–129.
- [7] Hodžić, Zuvdija (2000). Nepoznata priča o znamenitom franjevcu. Od Rima do Gusinja, *Pobjeda*, Novogodišnji dodatak, 31. decembar 1999 — 1, 2. i 3. januar 2000, 45.
- [8] Kilibarda, Vesna (2011). Njegoš i Venecija. U: *Venecija i slovenske književnosti*, uredili Dejan Ajdačić i Persida Lazarević di Đakomo, Beograd: SlovoSlavia, 288–302.

⁴⁵ *Isto*, pismo V, str. 29.

⁴⁶ *Isto*, pismo XIII, str. 61.

- [9] Kilibarda, Vesna (2012). Njegoševo posljednje putovanje: kroz Italiju 1850–1851, *Lingua montenegrina*, god. V/1, br. 9, 151–172.
- [10] Kilibarda, Vesna (2013). Temi italiani nella Bilježnica di Njegoš, *Italica belgradensia*, Atti del Convegno Internazionale *Oltre i confine: aspetti transregionali e interculturali dell'italiano*, volume II, a cura di Snežana Milinković e Mila Samardžić, Belgrado: Facolta di Filologia, 30–42.
- [11] Lalić, Radovan (1967). O Njegoševoj prozi. U: *Celokupna dela*, knjiga četvrta, *Šćepan Mali — Proza — Prevodi*, Beograd: Prosveta, 323–329.
- [12] Lavrov, Petar Aleksejević (2013/1887), *Petar Petrović Njegoš vladika crnogorski i njegova književna djelatnost*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- [13] Malaj, Vinko P. (1999). Djelovanje franjevac Dubrovačke provincije među albanskim katolicima, u: *Të Dhana albanologjike*, Folklor, Bibliografi, Histori, 2, Ulquin-Tuz: „Don Gjon Buzuku”, 183–215.
- [14] Nenadović, Ljubomir (2006). *Pisma iz Italije*, Beograd: Nova škola.
- [15] *Njegoševa bilježnica* (1956). Cetinje: Istorijski institut.
- [16] Sekulić, Isidora (1951). *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- [17] Stuparević, Olga (1975). Srpski putopis o Italiji, u: *Uporedna istraživanja*, 1, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 103–182.
- [18] Vrčević, Vuk (1914). Život Petra II Petrovića Njegoša, vladike crnogorskoga. U: *Članci i prilozi o srpskoj književnosti prve polovine XIX veka*, Novi Sad: Matica srpska, 110–201.

Vesna KILIBARDA

NJEGOŠ AND ROME

Summary

This paper is about two visits that Montenegrin bishop-poet Petar II Petrović-Njegoš made to Rome during his last trip to Italy. On that trip in the first half of 1851, the final year of his short life, Njegoš spent several months seeking a cure for his illness. Reflections on his visit to The Eternal City, the capital of both the ancient and Christian world, were recorded in one of Njegoš's letters, in one of his poems and in a few notes in his journal, known as *The Notebook*, which was published more than a hundred years after his death. The extent to which Njegoš proved himself to be an expert on and admirer of cultural and historical monuments of Rome is captured, in addition to these few compositions, in a direct testimony left by Serbian writer Ljubomir Nenadović, who was with Njegoš in Italy, in his travelogue, *Letters from Italy*, which is significant because of its documentary value.

Key words: Njegoš in Rome, Njegoš as a travel writer, Njegoš in *Letters from Italy* by Ljubomir Nenadović